

MIKLÓS Zoltán

Útkeresés. Az államosítás és a dekollektivizáció hatása Sándortelke agrárközösségére

Bevezető

Székelyföld falusi közösségei számára a földművelés jelenti az alapvető bevételi forrást. A falvakban a legkülönbözőbb életstratégiákkal szembesülhetünk, hiszen az anyagi, természeti és humán erőforrások érvényesítése függvényében igyekszik minden család a leoptimálisabb termelési módot alkalmazni. Sok településen azonban az önellátásra berendezkedett termelőegységek (családok) megrekedtek egy olyan szinten, amely még a legalapvetőbb szükségletek kielégítését sem teszik lehetővé. Az előregedő gazdálkodó réteg rákényszerül csupán annyit fogyasztani, amennyit ténylegesen meg tud termelni. Nyilvánvaló, hogy a főként humán munkaerőt hasznosító kisüzemi gazdálkodási forma nem nyújt perspektívát, mégis sok család számára ez képezi a termelés egyedüli lehetőségét.

Udvarhelyszék lokális kisközösségei esetében nem érvényesíthető egy általános foglalkoztatási minta, hiszen szerencsés módon némely településen fellelhetők a kisiparosok, az agráriumba vagy egyéb ágazatokba beruházó vállalkozók. A követett szociális vagy kulturális előképek függvényében, nem utolsósorban pedig a termelő egyén affinitása következtében egyazon településen belül is szembesülhetünk sikeres vagy kevésbé sikeres termelőegységekkel. Egy törpegazdaság stratégiájának kijelölésében a humán-erő-potenciál szinte a legfontosabb komponensnek tekinthető. Nem számít egyedi esetnek, hogy akár egymással szomszédos, azonos technológiai körülményekkel rendelkező termelőegységek gazdasági teljesítménye homlokegyenest eltérő. Ilyen tekintetben a legkézenfekvőbb udvarhelyszéki településként Korondot tudnám megjelölni, ahol a primér termelői ágazatban dolgozó egyén a szekundér és terciér ágazatban tevékenykedő falutársa anyagi lehetőségével a legkritább esetben bírhat. S az összehasonlítás folytatható a régió más falvaiban tapasztalható állapotok ismertetése révén,

hiszen Farkaslakán a földműves és szénégető vállalkozó, Oroszhegyen az agráriumban tevékenykedő és a pálinkafőzdet üzemeltető, Zeteváralján az agrártermelő és vendéglátásra berendezkedett egyének/családok gazdasági potenciálja között számottevő különbség mutatkozik.

Nem szeretném azt az általánosító következtetést levonni, hogy Udvarhelyszék falusi közösségei nem képesek jövedelmet generáló korszerű mezőgazdasági termelésre. Tény viszont, hogy egyrészt a kedvezőtlen természetföldrajzi adottságok, adott esetben a termelői hagyományokhoz való (sokszor ésszerűtlennek tűnő) makacs ragaszkodás, valamint a technológiai és humán erőforrások hiánya olyannyira hátráltatta az ágazat felzárkózását, hogy a közeljövőben nincs kilátás érdemben történő előrelépésre. Kis számban ugyan, de az állattenyésztés terén jegyezhető néhány sikertörténet. Mégis, ha figyelembe vesszük, hogy némely – például a bogárfalvi – tejfeldolgozó üzem import nyersanyag felhasználására kényszerül, nyilvánvalóvá válnak a helyi termelők súlyos értékesítési gondjai.

A szarvasmarhatartás és tejtermelés jelentős voltát fontosnak tartom hangsúlyozni, hiszen a szalastakarmány vagy kapásnövények megtermelésére már képtelen, előrehaladott életkorú gazdák a szarvasmarhatartásban látják agrártermelő tevékenységük utolsó lehetőségét. Ezen túlmenően, a hagyományos térségek lakói számára – a téesz nyugdíj mellett – a tej beszállítása jelenti az egyedüli pénzforrást. Jelen esetben pontosan egy hasonló gazdasági kapacitású közösség életstratégiáját és perspektíváját szándékszem ismertetni. A *hagyományos térség* kifejezést célirányosan használok, előrevetítve a bemutatásra kerülő lokális társadalom gazdasági-szociális összetevőit. Egy olyan mikrorégióról lévén szó, amelyben – Csanádi András fogalomhasználatával élve (Csanádi 1989: 35) – nem fejlődtek ki a polgári viszonyok, ahová nem áramlott be elegendő tőke, s nem tudott megindulni a belső tőkeképződés, felhalmozás. Ebből kifolyólag az ilyen vidék kénytelen más, nem tőkés formákat, viszonyokat is alkalmazni az önfenntartásában. Ezek a viszonyok csakis régiiek lehetnek: hagyományok, amelyeket „készen” találnak az emberek maguk körül. Jobb híján ezek felhasználására kényszerülnek.

A bágyi vár nyugati előterében, egy völgykatlanban meghúzódó Sándortelke (r. Alexandrița)¹ Hargita megye egyik legkisebb falujaként van számon

¹ A település hivatalos nevéként a Sándortelke változat van iktatva, a falubeliek, valamint a község más településeinek lakói a Sándorfalva variánst is használják. A település nevének első írásos említése is Sándorfalvaként jegyezte 1567-ben.

tartva. A rendelkezésünkre álló népszámlálási adatok szerint a település lélekszáma soha nem haladta meg a 200 főt. A falu összlakosainak száma a 19. század végén volt a legnagyobb, ekkor 171 főt számláltak (Varga E. 1998: 188). Az általánossá vált egyirányú – kifele tartó – demográfiai mozgás 1890-től követhető nyomon. A folyamatos lélekszámcsökkenést a 20. század történései hangsúlyosabbá tették, olyannyira, hogy az államszocializmus megszűnésének idején mindössze félszázra volt tehető a település állandó lakosainak száma. Ez a fajta mobilitás napjainkban is folytatódik: 2008-ban csupán 30-an alkották a faluközösséget.²

A demográfiai mutatók egyértelműen szemléltetik Sándortelke fokozatos elnéptelenedését. S ha ezen adatokhoz hozzárendeljük még az életkor szerinti tagolódást, nyilvánvalóvá válik a pesszimista jövőkép. Az aktív munkaerő nagy hányadát 65 évnél idősebb egyének alkotják,³ akik önellátó mezőgazdasági termelésre vannak berendezkedve. Egykoron, a természeti erőforrásaik maximális kihasználása folytán elért magas terméshozam miatt a falut „kicsi Amerika” megnevezéssel illették. A jelenkori állapotok viszont már nem idézik a valamikori életerős közösség termelőképességét. A továbbiakban az időközben végbement történések ismertetésére, az okok feltárására és a következmények bemutatására vállalkozom.

Támpontok

A Sándortelke múltjára vonatkozó feljegyzések igen szegényesek. A felekezeti életvitelt taglaló rövid utalások (Dávid 1981: 240, Lestyán 2003), valamint a publicisztikai jellegű közlemények viszonylag kevés információt közölnek. A régiót kiszolgáló írott sajtó (*Udvarhelyi Híradó*) a múltat idéző nosztalgiával és a jelen állapotaira való rácsodálkozás élményével (két alkalommal) közölt cikket a településről (lásd P. Buzogány 2003: 6, Barabás 2008: 7). A szélesebb körben figyelemmel követett tévécsatorna (Duna Tv) pedig a szociális gondokat taglalta riportjában, amikor a falu

---

² Forrás: Felsőboldogfalva Polgármesteri Hivatala.

³ 2008-ban a lakosság életkor szerinti megoszlása a következő volt: 0–20 év között 3 fő; 20–40 év között 3 fő; 40–65 év között 7 fő; 65 év fölött 17 fő. (Forrás: Felsőboldogfalva Polgármesteri Hivatala.)

egyedüli diákjának – a községközpontban található – tanintézménybe vezető viszontagságos útját ismertette.⁴

Sokatmondóak viszont a Kozma Ferenc által közölt adatok. A 19. század végi gazdasági állapotok bemutatása során a sándortelki mezőgazdasági terület méreteit is közzé tette. Az adatsorokból kitűnik, hogy a település határa ebben az időszakban sem volt nagy kiterjedésű, mi több – Décsfalva kivételével – Udvarhely megye falvai között a legkisebb agrárövezetet tudhatta magáénak. Az 512 hold (~292 ha) összterület közel felét (229 holdat) szántóföldként hasznosították, 142 hold területet az állatok legeltetésére tartottak fenn, 96 holdat tettek ki a kertek és a rét, 20 hold területet erdő borított, és 25 hold terméketlennek minősült (Kozma 1897: 148). A vetésforgó alkalmazása révén – melyet csak a tervezgádkodás szüntetett meg – ezek a területnagyságok részben módosulhattak, de a rendelkezésemre álló 20. századi adatsorok is igazolják a vázolt nagyságrendek valós voltát.

Az utóbbi hét évtizedben a falu életében lejátszódó jelentősebb agrár-események (ezek közül is a kollektivizáció és dekollektivizáció) nyomán követésére egy rendkívül értékes forráshoz volt hozzáférésem. Kevés esetben nyílik lehetőség olyan számszerűsített adatsorok tanulmányozására, amelyek a kollektív gazdaság létesítésének folyamatát és a beszolgáltatott ingó és ingatlan javak mennyiségét regisztrálták. O. M. sándortelki lakos gondos ügyvitelének köszönhetően a téeszbe történő beszolgáltató jegyzőkönyvek, és a sokkal későbbi tagosítással kapcsolatos feljegyzések is megőrződtek. Ily módon a 20. század derekán uralkodó agrárviszonyok számszerűsített keresztmetszete tárul a kutató elé. Az említett forrásanyagot tekintem én is legjelentősebb támpontnak, és a benne foglalt információhalmazt értékesítve a 20. század közepét jellemző agrárviszonyok bemutatására helyezem a hangsúlyt.

Kicsi Amerika

Egy szembetűnő ellentmondás látszott kirajzolódni a terepmunkám során rögzített vallomások és a számsorok által bizonyított tények között. Mind a Kozma Ferenc által közölt adatok, mind pedig a téeszbe történő

⁴ Forrás: http://www.dunatv.hu/eletmod/falvak_kihalofelben.html

beszolgáltatást dokumentáló jegyzőkönyvek éles ellentétet mutatnak az adatközlők nézeteivel. A közvéleményben elevenen él a „*kicsi Amerika*” formula használata, mintegy minősítve a közösség egykori termelőpotenciálját. Mi több, a 2003-ban és 2008-ban közölt újságcikkekben is visszaterő motívumként hangzott el az asszociáció.

A falu lakosai egyrészt a magas terméshozam elérésével magyarázták az Amerikával vont párhuzamot. Másfelől pedig a nagyszámú ígás állat és a fogatok birtoklása révén minősítették falujukat a szomszédos településektől különbnek. Az a kijelentés, miszerint *minden család két fogatot hajtott ki a határra, ahol egy fogat volt, az szegény ember volt*, a 20. század közepén már nem fedte a valóságot. A jegyzőkönyvek mindössze hét családról tanúsítják, hogy két szekeret adtak át a téesznek. További hét olyan termelőegység létezhetett még, amelyek ugyancsak két fogattal rendelkezettek. Ez utóbbi esetekről csupán feltételes módban beszélhetek, hiszen esetenként külön birtokosokként vannak regisztrálva, a házszám és a családnév viszont bizonyítja a két-három gazda egyazon nagycsaládhoz, s implicit módon egyazon termelőegységhez való tartozását. Sándorfalván sem volt idegen az a gyakorlat, miszerint – a kollektivizálás időszakában – a birtokokat és a mezőgazdasági felszereléseket szétaprózták. Több eset példázza, hogy az idős gazda tulajdonában egy hektárnál kisebb szántóföld maradt, esetenként pedig csupán szimbolikus nagyságú (10–20 áras) telket „birtokolt”, s az aktív munkaerőt képező fiatal generáció képviselői nevére írdtak a gazdaság javai.

Figyelembe véve, hogy a faluban sosem volt igazi nagybirtokos – a legnagyobb birtok alig volt nagyobb 10 hektárnál – nyilvánvaló, hogy a közösségi szinten hagyományozott asszociáció nem kizárólag a termelési paraméterek alapján jött létre. Az „Újvilággal” vont párhuzamban a kisközösség földhöz való ragaszkodása, az államszocializmus által megszüntetett termelői hagyományok idealizálása, valamint a dekollektivizáció következtében tapasztalt tehetetlenség ötvöződik. Vagyis ezáltal legitimálták azt az állapotot, amikor még aktív termelőként (a lehetőségeik függvényében) nagy terméshozam elérésére voltak képesek, de amit a kollektivizáció megszüntetett, a dekollektivizáció viszont már nem volt képes a rehabilitálásra. A faluközösségre alkalmazott *kicsi Amerika* formula tehát a tulajdonváltás és termelői tehetetlenség által gerjesztett nosztalgikus múltidcsőítés. A közösségi jellege pedig arra is rávilágít, hogy egyben az államszocializmus elleni – verbális úton kifejezett – tiltakozás egy sajátos formája.

A tervgazdálkodás bevezetésének időpontjáig Sándortelke földműves társadalmát több generációs termelői hagyományoknak alárendelt parasztgazdaságok alkották. A parasztember a közvetlen környezetével került mindennapos kapcsolatba és ebből úgy kellett elvonja a javakat, hogy azok folyamatosságát biztosítsa (Szabó Á. 2009: 185). Kis területeken ugyan, de az ésszerű paraszti gazdálkodás hagyományozódásaként a kisajátítás pillanatáig a hármás határhasználatot követték. Kukoricát, búzát és burgonyát általában minden család termelt, a jobb minőségű termőföldeket pedig veteménytermesztésre hasznosította. A falu határának legalább 60%-át szántották, egy kis hányadát gyümölcsösként birtokoltak. A területek többi részét, valamint a parlagon hagyott nyomásföldeket legeltetésre tartották fenn.

A 20. század első felében még a sokgyerekes családok voltak túlsúlyban. A Cerják családról tartják számon – s nem kirívó példaként említik –, hogy hét lányt neveltek fel. A korabeli törpebirtokok azonban nem voltak képesek eltartani a nagycsalád tagjait, ezért általános szokássá vált a fiatalok szolgálatba való szegődése. *Magyar időben Budapestre, román időben Bukarestbe, Brassóba mentek.* A lányok számára főként a nagyvárosok, vagy akár a közeli Székelyudvarhely jelentett célpontot, a szolgálatra kényszerült legényeket pedig a falubeli gazdák foglalkoztatták, egy éves szerződést kötve velük.

Tulajdonváltás

Az erdélyi falusi közösségek gazdasági állapotának problematikája a kortárs néprajzi szakirodalomban kiemelt fontossággal jelentkezik.⁵ A jelenkori agrárállapotokat nem lehet elvonatkoztatni a 20. század közepén véghezvitt agresszív tervgazdálkodástól. Gagyí József találónan fogalmazta meg, miszerint az elmúlt fél évszázadban a székelyföldi társadalomban végbement gazdasági-társadalmi változások leírhatók a tulajdonváltások különböző fázisaival. A tulajdon nem csupán gazdasági, hanem ennél sokkal összetettebb, kulturálisan meghatározott jelenségként értelmezhető (Gagyí 2007: 9).

⁵ Egy hasonló tematikájú kutatás eredményeként, valamint a szakirodalmi előzményekre vonatkozó hivatkozások tekintetében lásd: Peti–Szabó Á. 2006.

A beszolgáltatásra kényszerült gazdák önálló termelőkől az államszocializmust kiszolgáló napszámosokká váltak. Saját telkeiken már nem a családi fogyasztásra, s nem a termelői hagyományaik érvényesítése révén dolgoztak. Sándortelke falusi társadalma sem mentesült a kollektivizálás alól. Annak ellenére, hogy általános volt a távolabbi városokban bizonyos időszakra vállalt szolgálat, a fiatalok számára a falu mindvégig stabil élet-térként funkcionált. A földnek nagy értéket tulajdonítottak, s az idősebb nemzedék tagjai igyekeztek ennek szimbolikus értékét tudatosítani a fiatalabbakban. Ezeket a törekvéseket szemlélteti a következő vallomás is: *Apám addig kiképzötte a legénykét, hogy mondja azt, nem baj, papóval négy osztállyal is tudunk kaszálni. Jó tanuló volt, csak a nagyapját erősen szerette. Így hát itthon maradt.* A telkek kisajátítása viszont itt is egyirányú migrációt eredményezett. A kevésbé támogatott továbbtanulást egyre inkább a téésznapszámosság előli kiút lehetőségeként fogadták el.

Az államosításként, kollektivizálásként ismert folyamatok során nem csak egyszerű gazdacserre, tulajdonváltás történt, hanem átalakultak a javak tulajdonlására épülő emberi viszonyok is (Gagyí 2007: 11). Ez utóbbi folyamatot nehezebb dokumentálni, viszont a rendelkezésre álló jegyzőkönyvek segítségével a kollektivizáció pillanatában regisztrálható agrárviszonyokra nagyobb rálátás nyílik.

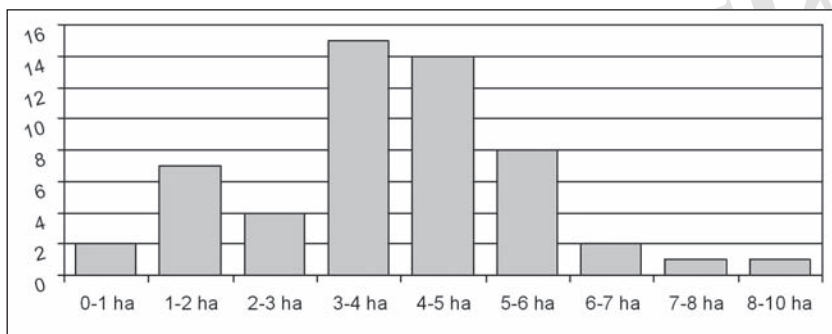
A Sándortelkével szomszédos Homoród mente falvaiban végbement kollektivizáló törekvésekről leginkább Oláh Sándor elemzéseiből szerezhetünk tudomást (Oláh 2001). Az általam vizsgált településen is az Oláh által ismertetett „szokásos” meggyőző tevékenység következtében sikerült megnyerni a gazdákat a közös gazdálkodás javára. Az önálló termelői szuverenitás megszüntetését kezdetben egyetlen család sem fogadta el. A központi adminisztráció törekvései végül itt is eredményeseknek bizonyultak. A lakosok nem őriznek emlékezetükben drasztikus intézkedéseket, de általánosak voltak a kultúrotthonban megtartott felvilágosító gyűlések, ha pedig szükség volt rá, az egyéni győzködések.

Az adminisztratív elit tevékenységének eredményes voltát igazolja első lépésben a társulás létrejötte, három év múlva (1961-ben) pedig a kollektív gazdaság megalakulása. A téesztagság elnyerése egy előre megszerkesztett (írógéppel készített) típuskérvény kitöltése révén volt lehetséges. A családfe vagy a gazdaság vezetőjének aláírásával ellátott kérvények 1961 első hónapjától kezdődően datáltak. Úgy tűnik, záros határidőn belül sikerült közösségi szintre kiterjeszteni a beszolgáltatásokat, hiszen az első

negyedévben le is zárult a tagság felvétele. Mindössze két kérvényt iktattak utóbb, egyet a soron következő évben, egyet pedig tíz évvel később. Mindkét esetben ingó és ingatlan javak nélküli nőszemélyekről szól a feljegyzés.

A kollektív gazdaságba történő belépés alkalmából a gazda nevének és házászámának feltüntetése mellett iktatták az agrárterületek nagyságát, valamint a beszolgáltatott állatállományt és egyéb ingóságokat, feltüntetve a becsült összértéket. Továbbá olyan adatsorokat is rögzítettek, melyek segítségével egy keresztmetszetet kapunk Sándortelke lakosainak életkori és nemi összetételéről, nem utolsósorban a családszerkezetről. Összesen 56 termelőegység 105 125 lej értékben beszolgáltatott javai alapozták meg a kollektív gazdaság vagyonát. Közöttük található a helyi református egyház 4,51 ha-s területe is, melynek nagy része (3,06 ha) kaszálónak volt minősítve. Nem találunk utalást arra vonatkozóan, hogy hányan maradhattak ki az alapítás folyamatából. Mindenképpen ez utóbbi egyének szűk körére – ha egyáltalán létezett ilyen – enged következtetni azon tény is, hogy mindössze három kulákot tartottak számon a faluban. A földbirtokok nagysága már eleve jelzi, hogy nem magas termelőpotenciáljuk miatt váltak osztályellenségé, hanem rendszerellenes megnyilvánulásaik következtében minősítették őket kulákkokká.

Birtoknagyságok a kollektivizálás idején (1961-ben)

A jegyzőkönyvek összesítését követően kilenc házsám, s az ottani feltételezett gazdaságokra vonatkozó információk hiányoznak. Egyrészt a beépítetlen telkekkel magyarázható, másfelől pedig azt is szem előtt kell tartani, hogy négy beszolgáltató nem jelölte meg pontosan lakhelyét. A

demográfiai adatok arra engednek következtetni, hogy a téesz tagságot vállaló családok képezték a teljes faluközösséget. Ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a 20. század második negyedétől jegyezhető lassú népességnövekedést pontosan a téesz létesítése törte meg. 1930-ban 134 lakost, 1941-ben 141 személyt, 1956-ban 164 lakost regisztráltak a népszámlálások (Varga E. 1998: 188). Az 1961-es beszolgáltató jegyzőkönyvek 166 személyről tudósítanak. Öt évvel később 130-an laktak a faluban, s a népességfogyatkozás innen már drasztikussá vált, hiszen 2008-ban mindössze 30 állandó lakost tartottak nyilván.

Humán erőforrások tekintetében Sándortelke egy perspektívákkal rendelkező közösségnek tűnt a 20. század közepén. Potenciális aktív munkaerőként tekinthető a lakosok több mint kétharmada. 52 (29 fiú és 23 lány) kiskorúról van tudomásunk, s a 65 évnél idősebb generációt mindössze 15 személy (7 férfi és 8 nő) alkotta. Az előző két generáció közötti 99 lakos (55 férfi és 44 nő) képezte a gazdaságok legfontosabb munkaerejét. Ugyancsak közülük voltak megjelölve a beszolgáltató termelőegységek tulajdonosai is. Négy olyan család létezett a faluban, amelyek esetében a termelőtevékenység 65 évnél idősebb személyekre hárulhatott. Valójában mind a négy esetben birtokfelaprózásról beszélhetünk, hiszen annak ellenére, hogy különálló gazdaságokként vannak iktatva, gyakorlatilag a fiatalabb generáció képviselőivel egy házsám alatt tűnnek fel.⁶ Az egyszemélyes háztartás, a követhető fiú–apa vagy vő–após viszony, valamint a birtokstruktúra, és az állat-, valamint szerszámállomány figyelembevétele során 13 esetben dokumentálható a tudatos birtokaprózás. Csupán az életkorból nem ítéltető meg pontosan, hogy hány esetben beszélhetünk háromgenerációs családról, de a taglalt 13 esetben bizonyítható (legalább) három generáció egy fedél alatti léte és közös gazdálkodása. A 20. század közepén Sándortelkén a 2-3 gyerekes családok váltak általánossá, s a törvényszerűség alól csupán két család képezett kivételt, ahol 5 gyereket jegyeztek.

Összességében tekintve a családok vagyonalapjait, nem jegyezhetők éles különbségek. A legnagyobb értéket a föld képezte, de mivel igazi nagybirtokok nem voltak a faluban, így tetemesebb vagyonfelhalmozásra sem volt mód. Egyszemélyes házsám alatt regisztrált három testvér birtokainak

---

⁶ Feltételezésemet az is bizonyítja, hogy az állatállomány a fiatalabb gazdák tulajdonaként szerepel, mi több, egyik esetben például az idős gazda tulajdonaként mindössze 10 ár összterület van feltüntetve.

összterülete 12,76 ha nagyságú volt, őket két családból álló – 10,97 ha-s összterületű – termelőegység követte, majd a 9,85 ha-s birtokkal rendelkező gazda következett. A 3–5 ha közötti birtoknagyság dominált, mely területeken, ha szűkösen is, de a családok megtermelték a létfenntartáshoz szükséges javakat. Továbbá azon törvényszerűség látszik kirajzolódni, hogy a családok a birtokolt mezőgazdasági terület legalább 60%-át hasznosították szántóföldként. Néhány áras, vagy néhány tíz áras telket szinte mindenki gyümölcsösként tartott fenn, a birtokrész további 30%-a (kaszáló) az állatok élelmezésére szolgált.

A javak beszolgáltatásakor a családok számára lehetőség adódott egy szarvasmarha megtartására. Ezt a legtöbbben ki is használták, így két személy kivételével, akik 2 tehenet szolgáltattak be, a családok egy-egy szarvasmarhát – összesen pedig 36 állatot – adtak át a téesz tulajdonába. A lovak esetében sokkal szigorúbban jártak el, ugyanis a teljes fogatokat, azaz két-két állatot a lószerszámmal együtt le kellett adni. Faluszinten ez tíz lovas fogatott jelentett, amelyeket a nagyobb számú szarvasmarha fogatok egészítettek ki. Ha a két fenti számadatot összevetjük a szekerek számával (48), nyilvánvalóvá válik, hogy a nagytestű állattal rendelkező családok mindegyikének saját fogata könnyítette a termelőtevékenységet. Az adatközlők által emlegetett kettő, vagy ennél is több fogat meglétére viszont nincs bizonyíték.

A gazdaságokban használt technológiai felszerelések arra engednek következtetni, hogy Sándortelke agrártermelő tevékenysége a 20. század közepén mélyen a hagyományokban gyökerezett. A szántást többnyire a saját fogatukkal végezték, hiszen ekével és taligával szinte minden család rendelkezett, az előzőből 42, utóbbiból 37 darabot szolgáltattak be. Borona sokkal kevesebb (csak 26) került a kollektív tulajdonába, olyan felszerelés lévén, melyet a termelőegységek kölcsönözni szoktak egymásnak, így érthető némely gazdaságból való hiányuk. Faluszinten a mindössze 5 vetőgép megléte viszont már azt sejteti, hogy ekkor a vetés mozzanatát sokan még kézzel végezték. A humán munkaerő hasznosítására alapozott a legtöbb termelőegység, a föld előkészítésétől a termés betakarításáig meghatározónak bizonyult a szegényes életvitelből fakadó hagyományos munkavégzés. A kapálást is mindössze 6 ún. kapálógép könnyítette, a cséplés elvégzésére viszont már senkinek sem volt technikai felszerelése. Ezt a folyamatot az egyik szomszédos faluból, Égéből hozott cséplőgép végezte. A gabona megtisztításához használt *trier*ből (szelelőrosta) kettő

volt Sándortelkén. Érdekes módon egyik tulajdonos sem tartozott – helyi viszonylatban sem – a „nagygazdák” körébe.

A fenti ingóságok mellett még láncot, kötelet, jármot és szánt bocsátottak a kollektív gazdaság rendelkezésére. A legnagyobb értéket természetesen a föld jelentette, de az összérték mellett tételesen legtöbbször a szarvasmarha pénzbeli értéke volt feltüntetve. Ezek ára 1000–1500 lejre volt becsülve, egy esetben viszont 1800 lejre értékelték a beszolgáltatót tehenet.

Az 1961-ben létesült kollektív gazdaságot egy évvel később összevonták a szomszéd falu, Telekfalva téészével. A maga 93 fős munkásával és egy brigádosával a sándortelki termelőegység kisléptékűnek bizonyult. Földrajzi fekvése miatt a lakosoknak kevés lehetőségük adódott más termelő ágazatokban való elhelyezkedésre, így sok család számára továbbra is a mezőgazdaság – de ezúttal téésznapszámosként – képezte az egyedüli jövedelemforrást. A kötelező munkanapok teljesítése mellett, igény szerint családi használatra 30 ár nagyságú területet mértek ki. Sokan éltek ezzel a lehetőséggel, hiszen a gazdaságokban a szárnyas és sertéslétszám nem volt korlátozva, sőt egy tehen tartására is volt mód.

A fiatal generációk számára azonban ez az életforma nem volt attraktív. A továbbtanulás és az üzemi munkavállalás jelentette számukra az agráriumból kivezető utat. Az egyéni gazdaságok felszámolása és a városra való ingázás tömegessé válása után a korábbi időszakokra jellemző szociális háló lényegesen átalakult (Bíró – Bíró A. 1994). Nem csak szám szerint csökkent a falu lakossága, de egyre jobban növekedett az átlagéletkor, s ezzel egy időben nyilvánvalóvá vált a falu elöregedése. A téész időszakában a távlati hatásokkal a legkevésbé törődtek. A korábbi állapotokhoz képest modernizációs korszak következett a kis település életében. Új istállókat építettek és 110 szarvasmarhával állatfarmot hoztak létre. Közben gépesítették az egyes munkafázisokat és a műtrágya, valamint a gyomirtó szerek hasznosítását is kipróbálták.

Valós tény, hogy az előző intézkedések a terméshozam növelését szolgálták, de a falu lakosainak mindebből nem származott többletbevétele. Ebben az időszakban a falvakon egy általános viszonyulási mód látszott körvonalazódni: a lenti társadalom egyénileg, de összességében rendezetten alakította ki védekező, túlélő magatartását (Gagyai 2007: 12). Ezek a cselekvések tolerálva voltak addig a határig, amíg a helyi elit pozícióját nem veszélyeztették. A közös javak meglopása valójában egyfajta

szimbolikus igazságtételként volt értelmezett. Az állam tette rá a kezét a magántulajdonra, a lopás gesztusával pedig a falusiak csupán visszavettek abból egy töredéket, ami nemrég még sajátjuk volt. A lopás gazdasági okokból, de társadalmi kényszerből is történt, egyfajta igazodásképpen másokhoz (Gagy 2006: 48). A vizsgált faluban az adott időszakban a javakból történő eltulajdonítás valóban közösségi jelleget öltött. Nem csak a téesznap-számosok, de a termény felügyeletével megbízott határpásztorok, éjjeliőrök és maga a brigádos is igazodott a már említett magatartásformához. A vezetett adminisztráció és a valós terménymennyiség között akkora hiány mutatkozott, hogy a brigádos tisztségéből való menesztésére is sor került.

Annak ellenére, hogy a cél, amelynek érdekében dolgoztak, nem a faluközösségek javát szolgálta, némely hivatalnok meggyőződéssel és hivatásszerűen végezte munkáját. O. M., akinek aprólékos és tudatos munkája révén maradtak fenn mindmáig a kollektivizálás kordokumentumai, összességében 39 évig dolgozott a falu közösségi céljaiért. Egyrészt brigádsként, a rendszerváltást követően pedig falufelölksként, és a tagosítás egyik motiválójaként tartják számon. Vallomása szerint, a téesz időszakában – különféle agrárképzéseken – szerzett szaktudása hozzásegítette ahhoz, hogy a dekollektivizálás pillanatában perspektivikusan tekintsen Sándortelke mezőgazdasági jövőjére.

Visszaszolgáltatás

A rendszerváltás eufórikus hangulatot, s ezzel együtt a szabad gazdálkodás lehetőségét és felelősségét hozta a gazdáknak. Szembe kellett nézni azal az állapottal, amely nem hasonlított már a beszolgáltatás időszakában tapasztalt viszonyokhoz. A szocialista időszak teljesen aláásta és megsemmisítette az önellátó paraszti gazdálkodást. A falusi lokális társadalomban mentális síkon megerősítette a családi kisgazdaság szimbolikus értékét, ennek következtében a rendszerváltás utáni időszakban megfigyelhető volt az individuális gazdaság utáni erőteljes nosztalgia (Kotics 2001: 135). A kollektív gazdaság vagyoni alapjának szétosztása Sándortelkén sem történt másként, mint Székelyföld legtöbb települése esetében. A családi vagyon visszaszerzésének lehetősége által vezérelve a gazdák követelték a régi telkek kimérését, s ragaszkodtak ahhoz, hogy minél előbb saját belátásuk szerint rendelkezzenek a termelés módjáról.

A földek visszaszerzésének mámorát azonban hamarosan valós aggodalmak követték. A hajdani gazdacsaládok nem rendelkeztek korszerű felszereléssel, így a félszázéves munkaeszközökkel kezdtek földjeik megműveléséhez. A falusi kisbirtokokon dominánsnak mutatkozott a családközpontú, holisztikus, felhalmozáson alapuló, a saját tudást és munkaerőt előnyben részesítő gazdálkodási forma (Biró A. 1995: 35). A megszerzett természeti- és környezeti erőforrások messzemenően nem voltak elegendők a sikeres gazdálkodáshoz. A természetes gazdálkodásnak is egyik nélkülözhetetlen mozgatórugóját az anyagi erőforrások képezik. Ezalatt a gazdaságok rendelkezésére álló pénztőke, az eszközkészlet, a gazdasági épületek és állatállomány értendő (vö. Szabó Á. 2009: 160). Az utóbbi összetevőkben nem bővelkedtek az új gazdák, s annak reményében kezdtek bele az agrártermelésbe, hogy a humán erőforrás, vagyis a motivált emberi munkaerő kompenzálja a hiányosságokat és megalapozza a termelőegységek jövőjét. A választott sikertelen gazdasági modellt, pontosabban egy hatékony modellkövetés hiánya egyéni kudarcok sorozatához vezetett.

A gazdatársadalom nem a pro és kontra érvek józan mérlegelése alapján döntött az egyéni vagy közösségi gazdálkodási módról, hanem egy gazdasági és politikai káosz kényszere következtében választotta azt, ami éppen elérhető és megvalósítható volt – vagy annak tűnt – számára (Tóth 1995: 147). A földtörvény által biztosított visszaszolgáltatást legtöbb faluban kaotikus módon hajtották végre. Sándortelkén a tulajdonba helyezés alapját azon jegyzőkönyvek képezték, melyeket pár évtizeddel korábban oly sok keserűség közepette írtak alá. A földmérő bizottság így is rengeteg egyéni sérelem orvoslására kényszerült, hiszen a birtokaprózás következtében néhány ár kiterjedésű telkeket kellett adminisztráljanak. B. A. gazda például 4,15 ha összterülettel rendelkezett. A földek visszaszolgáltatásakor 21 különálló parcellában mérték ki a tulajdonát képező mezőgazdasági területet. A legnagyobb telek 0,56 ha kiterjedésű volt, ugyanakkor helyenként 0,04 vagy 0,06 ha nagyságú parcellákat kapott vissza.

A falvakban általánossá vált hasonló magatartások kapcsán fogalmazta meg Gagy József következtetését, miszerint nem racionalitás dominálta a gazdák döntéseit, hanem a szó szoros értelmében egy „földhöz kötött” mentalitásról lehet beszélni. Nem a terület termésátlaga, nem a gazdasági értéke számított, és hiába ígértek érte kétszer akkorát, éppen az a földdarab kellett és éppen a szimbolikus, az identitás-meghatározó értéke miatt (lásd Gagy 1995: 221). Az agrárszakemberek felvilágosító tevékenysége

ellenére a gazdák továbbra is ragaszkodtak a nadrágszíjparcellák megszerzéséhez, megtagadva a földek tagosítását. Pedig az újraelosztás mágában hordozta a hatékonyabb mezőgazdasági termelés egyik előfeltételét, a földek tagosításának a lehetőségét (Peti 2006: 31). Öt évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a tagosítás gondolatát elfogadják a sándortelki gazdák. Végül konszenzusra jutottak a parcellák újraosztásának algoritmusá felett, melynek értelmében minden dűlő esetében összesítették az ugyanazon tulajdont képező telkeket, s a lehetőség függvényében ezt együttesen, a legnagyobb parcella mellett mérték ki.

Az ingóságok visszaszolgáltatását ugyanazon vehemenciával kérték, mint a földek esetében is tették. Az állatállományt a beszolgáltatások figyelembevételével osztották szét. Az állatfarm épületei funkciójukat veszítették, majd (vétel útján) a visszaszolgáltatásokat végző nyolctagú bizottság tagjainak tulajdonába kerültek, s szétbontva, építőanyag formájában osztottak ezeken. Egyéb vagyontárggyal már nem gazdagodtak a családok. Az egykoron beszolgáltatott technológia már rég elavult, különálló gépparkkal pedig nem rendelkezett a falu.

Két évtizedes távlatból visszatekintve elmondható, hogy a település gazdasági és társadalmi berendezkedése mezőgazdaság-függő, de mindmáig nem történt előrelépés az életvitel minőségi összetevőinek javítására. A kilencvenes évek agrárjellemzői tapinthatók ki az általam vizsgált falu esetében is: a gazdaságok sok tekintetben visszatértek a kollektivizálás előtti állapotokhoz. A szakirodalom elsősorban a visszaparaszttosodás fogalmával írja körül ezt a mentális és technikai visszarendeződést (Szabó Á. 2004: 100). A hatékony termeléshez nélkülözhetetlen géppállomány szinte nem is létezik: településszinten egyetlen traktor meglétéről számolhatok be, s a technológiai felszerelések sorát egy vetőgép, egy fejőgép és négy motoros kaszálógép egészíti ki.

Rövid ideig a közös gazdálkodással próbálkozott hat család, mezőgazdasági társulatot hozva létre. Az egymásba vetett bizalom megrendülése, de főként a termelői nehézségek végül ezt a kezdeményezést is ellehetlenítették. Nem maradt más, mint az egyéni „útkeresés”, mely folyamatról bátran mondhatjuk, hogy ma is tart. Az ismertetett nehézségeket még a vadállomány által rendszeresen okozott károk is tetézik. A falu lakosainak elmondása szerint sokan a vadállatok kártevésai miatt mondtak le a kápnövények termesztéséről. Hasonló körülmények közepette a szénacsi-nálás, vagyis az állattartás bizonyul követendő kényszerstratégiának.

A juhtartásnak nincs hagyománya a faluban, államosításkor csupán 4 darab állatot irtak össze. A faluközösségnek nincs nyája, így a juhokat birtokló egyetlen család egy szomszédos település majorjára (juhásztorára) bízta néhány állatát. Igavonásra ma már lovat használnak, de a 11 ló⁷ jelzi a fogatok alacsony számát is. A nagytestű állatok közül a szarvasmarhatartás a domináns, s ez érthető is, hiszen amint a bevezetőben is jeleztem, a termelőegységek egyik jövedelemforrását a tejpénz képezi. Községszinten is nyomon követhető ez a gazdálkodási minta. A 11 falut összesítő községben 2008-ban 12 olyan termelőt tartottak nyilván, akik 15, vagy ennél több tehenet neveltek gazdaságukban. Közülük egy személy sándortelki lakos.

Jelenleg a falu szarvasmarha-állománya 58 darabot számlál, ezeknek viszont több mint fele három gazda tulajdonában van. A 8 tehen tulajdonosként számon tartott egyik gazda döntött fejőgép megvásárlása mellett is. Egyelőre csak ő választotta a munkafolyamat megkönnyítésének ezt a módját, a 12, valamint 16 szarvasmarhát birtokló „nagygazdák” továbbra is a hagyományos fejési technológiát részesítik előnyben. Utóbbi gazda 14 ha nagyságú területen gazdálkodik, s a szarvasmarha-állománya mellett kétlovas fogatot használ a mezőgazdasági munkálatok végzésében. Továbbra sincs szándékában fejőgép vásárlása, sokkal többre értékeli a hagyományos kézi fejést. A 40 évet betöltő gazda nem alapított családot, s édesanyja elhalálását követően csupán egyszemélyes termelőegységről beszélhetünk. A munka volumene állandó segítség megfogadására kényszerítette. Az úgynevezett „szolga” fogadása további két család esetében érhető még tetten, s általában nehéz szociális helyzetben lévő személy szerződtetését jelenti. A gépi erőt igénylő munkafázisok elvégzésében a szomszédos Telekfalva traktortulajdonosainak szolgáltatásait veszi igénybe, hiszen utóbbiak alacsonyabb árakat szabnak, mint az egyedüli sándortelki géptulajdonos. A termelőegység jövedelemforrását képező tejpénz ügyében jobbnak látta, ha saját maga tartja kézben az ügyvitelt. Felvállalta a tejesarnok működtetését, és a begyűjtő egység korszerűsítésére is folyamatosan gondot visel.⁸ Adott pillanatban konkurenciával is számolnia kellett, hiszen 6 gazda különálló begyűjtő egységet hozott létre.

⁷ 2005-ből származó adat. Forrás: Felsőboldogfalva Polgármesteri Hivatala.

⁸ A tejesautó sofőrije a következőképpen jellemezte a begyűjtő egységet: *A sándortelki csarnok olyan, mint egy patika.*

A kezdeményezés nem bizonyult hosszú életűnek, így továbbra is a falu „legnagyobb gazdája” egyben a tejszarnok üzemeltetője is.

A legtöbb család azonban sokkal nehezebb gazdasági és szociális problémákkal küszködik, mint az előző „sikeres” gazdálkodó. Valójában egy esetben sem beszélhetünk agrárvállalkozóról, hiszen az önellátásra berendezkedett hagyományos gazdálkodási minta vált általánossá. Az életkor előrehaladtával megmarad a termelői ambíció, de a munkaerő-potenciál vészesen csökken. Ez akár az állatállomány megfogytkozásában, akár a földek parlagosodásában és eladásában is nyomon követhető. Négy év alatt tíz tehénnel csökkent a szarvasmarha-állomány, a földterületek nagy hányadát már csak legeltetésre hasznosítják, az egyház birtokára pedig évek óta senki sem tart igényt, parlagon hever. Bár a falu összterülete a 300 ha-t sem éri el, a potenciális gazdálkodók számára bőven kínálnak termőterületet. Bágyi, telekfalvi és székelyudvarhelyi vásárlók viszonylag alacsony áron jutottak mezőgazdasági területek tulajdonába. Ugyanígy a Tizenhétfalu Havasa nevű közbirtokossági területen levő erdőparcellákat is elidegenítették.

A föld tehát nem képez kimagasló reális értéket, de ennek szimbolikus értéke sem számottevő már. A megművelt, vagy legalább gyomtalanított – 30 árnál nagyobb – mezőgazdasági területekért megszerezhető állami támogatás motiválta a telkek kitakarítását és legelőként való hasznosítását. 2009-ben 13 telektulajdonos összesen 76 ha területre adott le kérést támogatás megszerzése céljából. A gazdák közel fele, 6 személy (20 ha terület birtokosa) viszont nem sándortelki lakhellyel rendelkezik, vagy elszármazott, vagy vásárlás útján vált tulajdonossá. A javak elidegenítésének még szemléletesebb példájával szembesülünk, ha a lakóházak tulajdonviszonyait nézzük. A kisközösség idősebb tagjaiban joggal fogalmazódott meg a következtetés, miszerint valósággal kicserélődik a falu lakossága. A rendszerváltást követő években még volt arra példa, hogy az ipari munkahelyről nyugdíjba vonult elszármazottak gazdálkodás céljából visszatértek a faluba. Napjainkban viszont senki sem vállalkozik hasonló gesztusra. Az örökölt ingatlanokat hétvégi házakként tartják fenn vagy pedig ugyanezen céllal értékesítik. A számon tartott 37 gazdaságból jelenleg 13-ban laknak *tősgyökerező* sándortelkiek, 11 házat *idegenek* vettek meg, a további házak pedig lakatlanul állnak, némelyiküket jelenleg is vételre kínálják.

Összegzés

A Sándortelkén tapasztalt gazdasági-szociális állapotok a térségben nem minősíthetők egyedi példának. Több szomszédos kisközösség hasonló kilátástalansággal küszködik. A térség hátrányos gazdasági állapota a kis lélekszámú, előregedő falvakra méginkább negatív kihatást gyakorol. Ábránfalva, Ége vagy Jásfalva csak néhány példa arra, hogy vannak a régióban még az általam vizsgálnál is pesszimistább jövőképpel rendelkező falvak. Hiszen például Ége esetében az alig 10 fős közösség nemigen számíthat biztató perspektívára.

A kritikus gazdasági állapotok mellett Sándortelkén súlyos szociális gondok is felmerülnek. Az itt élő lakosok már nem tudnak közösséget alkotni, így mentális téren is válsághelyzet állhat elő. Statikai állapota miatt a lelki gondozás helyszínéül szolgáló templom használhatatlanná vált, gyerekhiány miatt évek óta szünetel az oktatás, az iskola egykori épülete gondatlanság miatt valósággal összeomlott. Egyetlen magánvállalkozó sincs számon tartva a faluban, ugyanakkor kereskedelmi egység sem üzemel. Az alapélelmiszereket egy székelyudvarhelyi kereskedő révén szerzik be. Az igények összesítését követően megegyezett időintervallumban (hetente két alkalommal: hétfőn és csütörtökön) az egyik udvaron parkolva személygépkocsijából árusít.

Sándortelke tehát a nagyobb közlekedési útvonalaktól távol eső település, amelyet az elszigeteltség, a gazdasági és társadalmi perspektíva hiánya a fokozatos elnéptelenedésre ítél. A föld eltartóképessége elsősorban nem a gyenge termőhelyi adottságok, hanem az alacsony színvonalú termelési technika és a korszerű agrotechnikai ismeretek hiánya miatt csökkent. Az állattenyésztésben felhasznált takarmányt csaknem teljes egészében a saját gazdaság biztosítja. A termelőtevékenységben nagy a hasznosított humán munkaerő aránya, ez a stratégia viszont alkalmatlan a többlettermelésre. A fogyasztást alapvetően a termelői potenciál korlátozza, valamint az a tény, hogy nincs fiatal generáció, amely magasabb kulturális igényeket támasztana, és fokozottabb fogyasztási tendenciákra készítené a közösséget.

A falu valós gazdasági állapota és a „külső szemlélőben” megfogalmazódott kép éles ellentétet képez. Egy urbánus közeg lakói által áhított – itt fellelhető – nyugodt életmód, valamint a megkapó természeti környezet az elnéptelenedett családi házak iránti kereslet megnövekedését eredményezte. Pár éve pedig – ugyancsak az előző tényezők miatt – a nyári

időszakban gyerekek sátoztáboroztatására szolgál a falu kultúrotthon melletti természeti környezete. Mindezek tükrében pedig az a tendencia látszik kirajzolódni, hogy a szóban forgó falu egy aktív lokális közösségből fokozatosan egy időszakos lakhelyként szolgáló „hétvégi faluvá” alakul.

Szakirodalom

BARABÁS Blanka

2008 Kicsi Amerikából csak a kicsi maradt. *Udvarhelyi Híradó* XIX. (42) 7.

BIRÓ Albin – BIRÓ A. Zoltán

1994 *Elszegényesedési folyamatok a Csíki-medencében*. Forrás: http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf1486.pdf

BIRÓ A. Zoltán (összeáll.)

1995 Változás és/vagy stabilitás. (A romániai magyar társadalom szerkezetének és működésének fontosabb komponenseiről.) In: TÚROS Endre (szerk.): *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 13–43.

CSANÁDI András

1989 Hagyományos térségek megélhetése Székelyföldön. *Társadalmi Szemle* LIII. (5) 35.

DÁVID László

1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

GAGYI József

1995 Földhöz kötött mentalitás. In: TÚROS Endre (szerk.): *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 214–222.

2006 Társadalomszerkezeti, életmódbeli változások Csíkfalva községben (1945–1989). *Korunk* XVII. (5) 42–50.

2007 *Földosztók, önellátók, gyarapodók. A dekollektivizáció emberei*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

KOTICS József

2001 Gazdálkodási mentalitás és paraszti polgárosodás. Egy régióvizsgálat tanulságai. In: *Uő: Mások tekintetében*. Miskolci Egyetem – Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék, Miskolc, 109–153.

KOZMA Ferenc

1897 *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota*. A Székely Mívelődési és Közgazdasági Egylet, Budapest.

LÉSTYÁN Ferenc

2003 *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*. Arcanum, CD-ROM.

OLÁH Sándor

2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

P. BUZOGÁNY Árpád

2003 Sok állat, kevés gazda a napsugaras Sándortelkén. *Udvarhelyi Híradó* XIV. (42) 6.

PETI Lehel

2006 Rendszerváltozás utáni agrárszerkezeti és társadalmi változások Héderfáján. In: PETI Lehel – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Nis Kiadó, Kolozsvár, 17–61.

PETI Lehel – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.)

2006 *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Nis Kiadó, Kolozsvár.

SZABÓ Á. Töhötöm

2006 *A kooperáció mint agrárstratégia. A gazdasági környezet és a fejlődés kérdései*. In: PETI Lehel – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Nis Kiadó, Kolozsvár, 101–151.

2009 Az erdélyi falu gazdálkodásának keretei: erőforrások, erőforrás-kezelés, kooperáció. In: Uő: *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 150–186.

TÓTH László

1995 A közösségi gazdálkodás Székelyföldön *Regio* VI. (1–2) 145–154.

VARGA E. Árpád

1989 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.